

Літературна медієвістика

УДК 82-1/-9:82-9

Ольга Зінченко (Київ)

РОЗВИТОК ЩОДЕННИКОВОГО ЖАНРУ В ДАВНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті досліджено історію щоденникового жанру в українській літературі та умови його зародження в контексті світових літератур, адже мало вивченою є не лише теорія цього жанру, але й історія.

Ключові слова: діаріуші, щоденникові пам'ятки, рукописи, давня українська література.

Щоденники лише в останні десятиліття привернули увагу дослідників. Проте системного дослідження тематики, змісту та поетики найдавніших щоденників досі немає. «Про яку систему у вивченні історії рідної літератури можна говорити, якщо не будуть ліквідовані „білі плями” в літературознавстві, журналістиці, видавничій справі, в історії нашого суспільства взагалі. Все взаємопов'язане, взаємозумовлене настільки міцно, що варто розірвати одну ланку, як розпадеться весь ланцюг причин і наслідків», — зауважує М. Г. Жулинський [5, с. 11].

Щоденник є досить давньою жанровою формою. Російський дослідник К. Кобрін у праці «Похвала дневнику» вважає щоденник найбільш історичним жанром. «Мало того, що виник він унаслідок усвідомлення історії не тільки як «священної», а й як приватної, особистої, перетворення його із банального, прикладного запису, із розширеної книги про приходи-розходи або ренесансного органайзера в «літературний жанр» стало можливим тільки в процесі зміни історико-культурних парадигм: іншими словами, коли приватна людина стала цікава не тільки самій собі, а й оточуючим» [7, с. 289].

Сліди цього жанру можемо віднайти ще в античності. Так, давньогрецький філософ і письменник Ксенофонт у IV ст. до н.е. залишив військовий похідний щоденник «Анабасіс Кіра». Близьким за своїми характеристиками до жанру сучасного щоденника є щоденник у 12-ти книгах «Самому собі» римського імператора Марка Аврелія, написаний в 2 пол. II ст. н.е.

У IX ст. н.е. вчений Лі Ао вів щоденник своєї подорожі півднем Китаю. Приблизно в цей час були написані японською придворною дамою Сей Шонагон «Нотатки з-під подушки», які відображають багато аспектів щоденникового жанру, хоч Сей вела не завжди регулярні поденні записи.

Найдавніші щоденники, що збереглися до нашого часу, походять із країн Близького Сходу та Східної Азії. Так, збережена пам'ятка XI ст. Ібн Банна нагадує сучасний щоденник, де події розташовані за датами, коли вони відбувалися.

На думку К. Кобріна, в християнській літературі зразком цього жанру є «Сповідь» Аврелія Августина [7, с. 288–295].

Ще одна середньовічна пам'ятка, що вмістила в собі багато ознак жанру щоденника — записки бенедиктинської черниці Єлизавети Шенау, в яких вона описала в хронологічному порядку церковного календаря свої містичні видіння, що продовжувалися кілька тижнів. Пізніше ці записки були популярні серед читачів та багато разів переписувалися.

У XV ст. з'явився ще зразок цього жанру — анонімний «Щоденник французького міщанина» (1404–1449), в якому даються суб'єктивні коментарі про поточні події, висловлюються свої надії.

У XV ст. вели похідні щоденники венеціанці Марино Сакудо та Джіроламо Приулі.

Як літературний жанр щоденник зародився в Англії в період Реставрації. Одним із перших офіційно опублікованих був «Щоденник» (1660–1669) англійця Семюеля Піпса, що уже в XX ст. став матеріалом для декількох романів. Саме з цього твору, опублікованого в 1825 році, бере початок літературне щоденникарство.

Отож, англійські дослідники літератури були першими, хто звернув увагу на щоденник як на художнє явище, після опублікування щоденників відомих людей. Надалі практика посмертної публікації щоденників триває вже з XIX ст. В цьому ж столітті звичною справою в Англії стає публікація самими авторами своїх щоденників, але вони уже різняться від попередніх своєю відредагованістю та підготовленістю до публічного сприймання.

Однією з перших масштабних праць про щоденник є книга А. Посонбі «English Diaries», видана в Лондоні 1923 року, в якій досліджено історію цього жанру в англійській літературі та проаналізовано найбільш ранні щоденники Англії, починаючи з XVII ст., і закінчуючи оглядом щоденників XIX ст. [15, с. 5].

В англійській мові існує два визначення щоденника — «diary» і «journal». «Encyclopedia Britannica» називає щоденник (diary) — «книгою, в якій представлені щоденні записи, що належать до подій чи вчинків, здійснених автором чи розказаних йому іншими» [14, с. 129]. Інше слово, journal, на їхню думку, означає, що автор необов'язково буде дотримуватися правил щоденності записів: інтервали між записами можуть розриватися на роки [13, с. 246]. Загалом же ці два терміни визначають одне літературне явище.

А. Посонбі для щоденників, що містять цінні історичні чи наукові нотатки пропонує використовувати слово «journal», а для щоденників, що містять історичні записи та роздуми, слово «diary» [15, с. 4].

Цікавим є той факт, що в українській літературі XVIII ст. синонімічними назві щоденник були назви «Денні записки», «Діаріуш». Так, у літературознавчому словнику за редакцією Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва паралельно зі статтею «щоденник» подається стаття «Діаріуш»: Діаріуш (лат. Diario — щоденний, пол. Dziariusz — щоденник, сімейна хроніка) — записи, зроблені певною особою про події свого зовнішнього та внутрішнього життя. Характерною особливістю цих записів є їх хронологічність, дотримання плину подій (часом із перервами, обумовленими певними обставинами чи станом автора щоденника), а також суб'єктивність (мова — від першої особи, а тема — залежно від особистих інтересів автора) [8, с. 200].

Як бачимо, суттєвої різниці у визначенні чи в характеристиці особливостей між цими двома літературними термінами немає. Термін «Діаріуш» — це своєрідний літературний архаїзм.

У XVIII ст. щоденникова проза формується як самостійний жанр, поштовх якому дало розкриття цінності людської особистості та утвердження її суспільної ваги у Західній Європі в епоху Відродження. Щоденники були особистою справою автора, його приватною власністю.

В українській літературі жанр щоденника відомий ще з середньовіччя. Джерела українського щоденника знаходимо в перекладних візантійських історичних хроніках Іоана Малали, Георгія Амартола, Георгія Синкелла, що відомі були в літературі доби Київської Русі, а також у літописах тієї пори [3, с. 39].

В епоху Бароко до щоденника зверталися рідко. У давній українській літературі до середини XVI ст. літературний герой повинен був відповідати ідеалу та канонам образу, опис

його життя строго регламентувався — порівнюючи досить поширений агіографічний жанр. Та й у літописах, досить популярних на Русі і в подальші епохи, виключалося поняття авторства та ініціатива автора. Літописець писав не про себе. Тому українська барокова проза доби зрілого і пізнього бароко багатогранно представлена не приватним, а суспільно значимим корпусом історико-мемуарної літератури, козацьким пам'яткарством, вікопомними козацькими літописами [10, с. 95]. Оцінюючи багатогранність українського бароко, Д. Чижевський, крім історичних творів називає «Діаріуш» Афанасія Филиповича (1645), записки Василя Григоровича-Барського (1745), залишаючи поза увагою чимало пам'яток, що зародилися впродовж цілого століття. А саме в цей час велася значна кількість діаріушів.

Однією з ранніх східноєвропейських щоденникових пам'яток є «Щоденник» (1546–1604) новгородського підсудка Федора Євлашевського, що служить джерелом для характеристики внутрішніх відносин в Білорусії й Україні в II пол. XVI ст. Приблизно в цей час і у князівстві Литовському був написаний один із перших літературних творів автобіографічного характеру «Діаріуш» Афанасія Филиповича (преподобномученика Афанасія Брестського), в якому викривається суть унії.

І. Франко у своїх працях згадує мемуарний рукопис Томи-Костянтина Дусяцького-Рудомина, земського судії Браславського повіту (1654–1726), композиція якого вміщує автобіографію самого автора, укладену польськими віршами, віршовані реєстри віленських єпископів, гетьманів. На останній сторінці рукопису розміщено дві окремі записки з господарської практики [12, с. 836]. Увагу І. Франка ця пам'ятка привертає перш за все як людський документ: «Не вважаючи на невелику історичну вартість сього рукопису, я все-таки вважаю не зайвим опублікувати його в повнім тексті як пам'ятку чоловіка, що хоч не зайняв у житті видного історичного місця, все-таки брав участь у многих історичних подіях і полишив пам'ятку не дуже звичної як на ті часи душі» [12, с. 836].

У «Сборнике летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданном Комиссиею для разбора древних актов...» (К., 1888) на с. 101–112 вміщено «Щоденник комісії або Походу проти Війська Запорізького. 1625». Цей Діаріуш складено одним із учасників походу польського війська на чолі з гетьманом Конецпольським, що було кинуте на придушення виступу українських козаків під проводом гетьмана Жмайла. Ім'я автора Діаріуша не зазначено.

Для управителів гетьманської канцелярії було обов'язком вести діарій. Близькими до жанру щоденника є записки Петра Могили (1629–1635) [6, с. 528]. Записки містять тексти різнопланового змісту, починаючи від записів про чудеса, які відбувалися в православному світі і закінчуючи чернетками богослужбових творів та господарчими нотатками. Першу повну публікацію цієї унікальної пам'ятки з частинами текстів, адаптованих сучасною українською мовою, здійснила І. В. Жиленко за благословінням митрополита Київського Володимира у 2011 році.

У 1720–1733 роках «Діаріуш подорожній» вів гетьман, що поневірявся 30 років Європою, переслідуваний Петром I — Пилип Орлик. Високу оцінку цій пам'ятці дав французький дослідник Д. Бовуа [1, с. 332–335].

Факсимільне видання цього діаріуша здійснив 1987 року Гарвардський ун-т (США) у серії «Тисячоліття». Воно складається з двох томів; передмову англійською мовою написали О. Пріцак та О. Субтельний. У 2006 році записи діаріуша за 1720–1723 роки. перекладені проф. Р. Радишевським сучасною українською мовою.

Дослідниця В. Соболевська вперше зробила спробу порівняльного аналізу копії та оригіналу діаріуша П. Орлика [11, с. 3–11]. У цей час постають ще два діаріуші випускників Києво-Могилянської академії, святителів Дмитрія Ростовського (Дмитра Туптала) (1677–1703) та Йоасафа Білгородського (Йоасафа Горленка) (1720) [9, с. 196–197]. В обох щоденниках повідомляється про різні події, що відбувалися за життя їх авторів, подекуди зустрічаються листи та вірші, описуються чудеса.

Діаріуш Дмитра Туптала, відомий під назвами «Денні записки», «Літописець келейний», «Келейні записки», вперше побачив світ у 1774 році у видавництві М. Новікова в Москві. Упродовж XVIII ст. він витримав сім видань. Є. Болховітінов стверджує, що оригінал щоденника Дмитра Туптала, за яким М. Новіков його публікував, був утрачений 1834 року.

Діаріюші святителів Дмитра Туптала та Йоасафа Горленка теж не були предметом спеціального вивчення в літературі. І лише поодинокі розвідки про щоденник Дмитра Туптала належать І. Шляпкіну, О. Державіну, М. Костомарову, І. Огієнку, М. Возняку. У наш час щоденники цих двох святителів дослідила В. Соболю.

Подорожні записки Василя Григоровича-Барського (1723–1746) за своїм оригінальним типом теж близькі до жанру щоденника.

В.Й. Горобець, дослідник лексичних особливостей історико-мемуарної прози першої половини XVIII ст., виокремлює три різновиди щоденникових пам'яток, які збереглися до нашого часу :

1. Щоденники, що висвітлювали діяльність гетьмана і велися зазвичай канцеляристами з його почту.

2. Щоденні записи адміністративно-політичної чинності Генеральної військової канцелярії, здійснені групою штатних канцеляристів. Збереглися лише два такі записи в колекції О. М. Лазаревського: «Журнал гетьманської канцелярії 1722–1723 рр». (ф.1, спр. 66720) та «Діаріюші за 1727–1731 рр.» у двох книгах. (ф.1, спр. 53762). Уривки Журналу гетьманської канцелярії О. М. Лазаревський опублікував 1897 року на п'ятдесяти трьох сторінках. Журнал гетьманської канцелярії описує події, пов'язані із запровадженням Малоросійської колегії, підготовкою і діяльністю в Петербурзі української делегації на чолі з наказним гетьманом П. Полуботком. У рукописі діаріюша за 1727–1731 роки йдеться про поїздки Д. Апостола до Москви. Фрагмент цієї пам'ятки опублікував 1913 року в Одесі М. Є. Слабченко.

3. Приватні або авторські щоденники, що їх писали високоосвічені люди для себе (Діаріюші Миколи Ханенка та Якова Марковича). Ці пам'ятки писані староукраїнською літературною мовою, чистою від полонізмів та близькою до живої народної мови, з прагненням відійти від штучної старокнижності в оповідних стилях (діаріюші про подорожі гетьмана), хоча зі збереженням, цілком закономірним, усталеного традиційного оформлення думки, в стилі актово-ділового писання [4, с. 6–7].

Не зберігся до нашого часу «Діаріуш» Самійла Зорки, особистого писаря Богдана Хмельницького, яким свого часу послуговувалися Самійло Величко та Григорій Граб'янка при написанні літописів. Ось як Самійло Величко згадує про цей діаріуш у своєму літописі: «На той час, коли Хмельницький прибув з Чигрина до Січі, були на кошу два добрі писарі. Обое вони були у справі писарській мастаки, володіли досконало слов'янською і польською мовами. Один із них був старіший — Степан Браславський, а другий молодший — Самуїл Зорка, з Волині. Того, старішого, залишили в кошу, а молодшого відпустили з Січі разом з Хмельницьким, оскільки він був з Хмельницьким і в Криму. Отой Зорка протягом усієї козацько-польської війни лишався за писаря й секретаря в Хмельницького, про всі розмови й учинки достеменно знав і про це просторо й досконало описав у своєму діаріюші. Цей діаріуш зберігався в мого товариша Сильвестра Биховця, військового канцеляриста. Його батько Іван Биховець був за канцеляриста при тогочасних чигиринських гетьманах і там переписав собі той діаріуш діянь Хмельницького. Звідтіля і я (взявши діаріуш у згаданого його сина, мого товариша) вибрав і понотував найпотрібніше й найважливіше з військових справунків Хмельницького і виклав та зобразив це власною працею у цій своїй книзі. Крім того, в діаріюші Самуїла Зорки були ретельно викладені листи Хмельницького про тодішні справи й події, кореспонденції до іноземних монархів і володарів, але я їх, хоч і вельми вони потрібні, не переписував: одне, намагався оповідати короткослівно, а інше — часу не мав вільного на те, був-бо утяжений у військовій канцелярії завжди невичерпною, обов'язковою роботою» [2, с. 31]. Звертався до жанру щоденника і полтавський полковник Федір Жученко.

Упродовж другої половини 1722 року та на початку 1723 року вів «Діарій» Пилип Борзаківський, а від березня 1723 року — Павло Ладинський. Від травня 1725 року до травня 1726 року вів щоденник син гетьмана Петро Апостол.

Абсолютно достовірним є існування надрукованого ще 1639 року в Кракові діаріюша Семена Окольського «Про війну гетьмана Острянина з поляками 1638 року». Самійло Величко з'єднав переклад цього діаріюша зі своїм власним текстом [10, с. 95].

Одним із найяскравіших прикладів малодослідженої мемуарної прози XVIII ст. є «Денні записки» Якова Марковича. Яків Маркович вів «Щоденник» протягом п'ятдесяти років:

розпочав писати ще при Петрі I — в 1716 році, а завершив при Катерині II — в 1767 році. Поштовхом для ведення «Щоденника» послужили хронологічні нотатки про історичні події, писані його тестем — Павлом Полуботком, які охоплювали 1452–1715 роки. Яків Маркович спочатку їх продовжив, а з 1723 року почав вести свій щоденник, назвавши його «Домашній протокол».

Частковим дослідженням цього твору займалися здебільшого історики, зокрема О. Лазаревський, В. Модзалевський, І. Каганов, О. Апанович, О. Струкевич. В. Горобець уклав картотеку рукопису «Щоденника» Якова Марковича, що зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Це пояснюється тим, що цей «Діаріуш» уперше було надруковано у 1859 році у двох частинах його онуком — О. Марковичем. Але це видання було неповним. У 1893–1897 роках О. Лазаревський видав друком три томи щоденника у «Київській старовині». Проте й тут було пропущено деякі виписки з газет, вірші, рецепти. Лише у 1913 році археографічна комісія НТ ім. Т. Шевченка в XXII томі «Джерел до Історії України-Русі» детально надрукувала IV том щоденника, зберігши текст у авторській редакції.

Генеральний хорунжий Микола Ханенко залишив два щоденники — «Діаріуш или журнал» за 1722 рік видав О. Бодяньський у «Чтениях» 1858 року; «Щоденник» за 1827–1853 роки, за винятком 1734–1741 років, повністю видав О. Лазаревський 1883 року.

У першому «Діаріуші» вміщено щоденні записи від січня до початку липня 1722 року, тобто за останнє півріччя гетьманування Скоропадського і до останніх днів його життя. Микола Ханенко у цей час служив при гетьманові та виконував особисті його доручення не лише в Україні, але й у Москві, Петербурзі. На початку 1722 року у складі свити гетьмана відправився в Москву для привітань царя з нагоди підписання Ніштадського миру. «Діаріуш или журнал» закінчується описом смерті і пишного церемоніалу поховання гетьмана Скоропадського.

Великий рукописний «Діаріуш» Микола Ханенко вів упродовж тридцяти п'яти літ свого життя. Частина щоденника пізніше було втрачено, але в цілому він зберігся і опублікований в «Київській Старовині» 1884 року видавцем О. Бодяньським. У липні 1722 року Микола Ханенко був делегований разом із наказним гетьманом Павлом Полуботком в Дербент до Петра I з чолобитною та скаргами на запроваджену царем в Україні колегію, яка обмежувала автономію і пригнічувала права козаків. За це М. Ханенко і П. Полуботок були покарані і ув'язнені. І тільки за правління Катерини I Микола Ханенко був звільнений. Після відродження гетьманства його було призначено Стародубським полковим суддею, а згодом і генеральним хорунжим.

У своєму щоденнику Микола Ханенко описує як визначні події, так і подробиці тогочасного життя (ціни, ділові зустрічі, світські прийоми, урожаї). Все це перемішується з назвами книг релігійними, історичними чи художніми, які він купував, читав та позичав іншим книголюбам.

Ці діаріуші свідчать, що серед козацької старшини України було багато високоосвічених людей. Автори цих діаріушів були випускниками Києво-Могилянської академії, постійно виписували з-за кордону журнали, купували книги та обмінювалися ними з іншими.

Важливим завданням літературознавства залишається дослідження авторського «я», починаючи від анонімних текстів, і закінчуючи текстами XVIII століття, де уже простежується авторське буття, обличчя, індивідуальність. Діаріуші належать саме до цих пізніших творів давньої літератури, в яких образ автора за законами цього жанру є основним. Автори щоденників у нотатках залишаються тими, ким вони були і в повсякденному житті — духовними особами, хорунжими, підскарб'їями чи простими козаками, але цих якостей було мало для того, щоб стати колоритним живописцем побуту того часу: один епізод картини у них виходить, а інший — ні. Через недостатню свободу та мало розвинуту особисту самостійність у цих творах важко віднайти самостійну оцінку подій та державних діячів. Але так чи інакше ці пам'ятки писалися за певними законами документально-художньої літератури того часу.

Можемо підсумувати, що загалом в середньовічній мемуарній прозі автори не зображують свого внутрішнього світу. Про інших людей та про себе вони роздумують не в індивідуальних, а в соціальних чи політичних категоріях. Але всі ці твори залишаються в межах традицій мемуарної літератури.

Список використаної літератури:

1. Бовуа Д. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнанця до українського міфу / Д. Бовуа // Український археологічний щорічник. Нова серія. Випуск 8/9. — Київ-Нью-Йорк, 2004. — С. 332–335
2. Величко Самійло. Сказаніє о війні козацкой з поляками / Самійло Величко. — К.: Археограф. комісія УАН, 1926. — Т. 1. — С. 268.
3. Галич О. А. Документальна література та глобалізаційні процеси у світі: монографія / О. А. Галич — Луганськ: СПД Резніков В. С., 2013. — 264 с.
4. Горобець В. Й. Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст.: На матеріалі українських діаріушів / В. Й. Горобець. — К.: Наукова думка, 1979. — 127 с.
5. Жулинський М. Г. Із забуття — в безсмертя (сторінки позабутої спадщини). — Київ: Дніпро, 1990. — 449 с.
6. Записки святителя Петра Могилы / упор. І. В. Жиленко. — К., 2011. — 528 с.
7. Кобрин К. Похвала дневнику / К. Кобрин // Новое литературное обозрение. — 2003. — № 61. — С. 288–295.
8. Літературознавчий словник-довідник // Літературознавча енциклопедія / [автор-укладач Юрій Ковалів.] — Т. 1. — К.: Видавничий центр «Академія», 2007. — С. 579.
9. Мандрівка в світі цього грішного Йоасафа, ігумена Мгарського / Йоасаф Горленко; пер. Лариса Литвин // Рідний край : альманах Полтавського держ. пед. ун-ту. — Полтава, 2013. — № 1. — С. 196–197.
10. Соболев В. Жанр давньоукраїнського щоденника в контексті традицій // Sbornik praci filozoficke faculty Brenske university studia minora facultatis philosophicae universitatis Brunensis. — Т. 8. — 2005. — С. 95.
11. Соболев В. Помножені часом світи (факсиміле діаріуша Пилипа Орлика за 1724 рік та копія анонімних польських палеографів: порівняльний аналіз) / В. Соболев // Історія. — 2009. — № 8(99). — С. 3–11.
12. Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах / редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2006. — 2010. — Т. 54: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці. 1896–1916 / [ред. тому Є. К. Нахлік] — 2010. — 1216 с.
13. Encyclopaedia Britannica. / Walter Yust, Harry Ashmore, Warren E. Preece, William Haley. — Chicago: The University of Chicago Press, 1965, Vol. 13. — p. 246
14. Encyclopaedia Britannica. / Walter Yust, Harry Ashmore, Warren E. Preece, William Haley. — Chicago: University of Chicago, 1965, Vol. 7. — p. 129
15. Posonby A. English Diaries: A Review of English Diaries from the Sixteenth to the Twentieth Century with an Introduction on Diary Writing / A. Posonby. — London, 1923. — 468 p.

Development of the Diary Genre in Ancient Ukrainian Literature

The history of the genre of diary in Ukrainian literature is studied in the paper. The conditions of its rise and development are investigated in the context of world literatures.

Key words: diary, manuscripts, ancient Ukrainian literature.